

Володимир Шедяков

МІСЦЕ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У ВІДТВОРЕННІ ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглядаються дослідження, здійснені українськими та зарубіжними науковцями з комплексу питань свободи та/або несвободи людини. Узагальнюються головні точки зору вітчизняних дослідників на процес становлення та розвитку системи відчуження. Аналізуються головні напрями та методи діяльності з модернізації економіки та суспільства в умовах наявності відчуження як форми економічної соціалізації особистості людини. Аргументується висновок про те, що створення ефективної мотивації розвитку суспільства без трансформацій у базовій сфері життєдіяльності – трудової – неможливо.

Ключові слова: відчуження, соціальна та індивідуальна творчість.

JEL: код – A13.

Одним із суттєвих чинників та складових частин національної безпеки суспільства є рівень його системної адаптації до трансформацій соціально-економічної ситуації. Насамперед, це стосується системотворчих відносин праці, власності та управління. Вони перетворюють роль людини, створюють форму людського капіталу, роль котрого зростає з розвитком суспільства та економіки. Причому особлива роль трудових відносин у його створенні зовсім не локалізується у сфері праці. Навпаки, дедалі більше трансформує й особистісно значущі явища та процеси з інших галузей життєдіяльності.

Пошук ефективної відповіді на виклики часу – не тільки в структурі економіки, технологіях та знаряддях праці, її оснащеності, але й у якості трудових відносин. До того ж добре відомо, що навіть за надвисокого рівня технічного обладнання ефективність виробництва залежить, передусім, від зацікавленості співробітників у результатах своєї праці. Стійка позитивна динаміка у виконанні завдань відновлення промислових циклів і створенні повномасштабних інфраструктур (включаючи мережі сервісизації) при підвищенні суспільного характеру праці на нинішньому етапі її міжнародного поділу може бути досягнута тільки при акцентуванні та ресурсному забезпеченні економіки знань, заснованої на інтелектуальному капіталі суспільства, пріоритеті його розвитку та використанні (Геєць, 2010 а; Геєць, 2010 б. С. 4–20; Чухно, 2005. С. 4–10; Чухно, 2004. С 15–23). Причому "історично сумісно-розділена праця розвивається через відносини сумісності та роздільності – від їх початкової відмінності у рамках тотожності у первісному суспільстві до взаємодії як протилежностей в індустріальній ринковій економіці та наступної інтеграції у загальній праці" (Гриценко, 2011).

Відчуження як специфічна форма соціалізації людини й самотрансформується відповідно суспільним змінам і стратегіям (насамперед –

Шедяков Володимир Євгенович, (shedyakov@mail.ru), д-р соціол. наук, канд. екон. наук, доц.; головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень.

у сфері трудових відносин), котрі набувають наддержавного характеру та зазнають істотного впливу з боку трансформаційних особливостей останнього часу. Стан відчуженості формує міцні чинники протидії не лише проведенню модернізації економіки, а й розвитку (навіть існуванню) як людини, так і цивілізації.

Нині існує довга номенклатурно-термінологічна традиція філософського роздуму відносно природи свободи та несвободи людини, дослідження їхніх різноманітних наслідків. Для кініків отримання особистої свободи, насамперед, передбачає свідому мінімізацію своїх потреб та, відповідно, ступеня залежності від суспільства, для стоїків – домінування Обов'язку. Великий внесок у дослідження був зроблений представниками класичної німецької філософії. Також тема свободи духу та діяльності часто з'являлася центральною й для релігійних пошуків та протиборств, і роздумів відомих теологів минулого та сьогодення. Зрозуміло, що класики ліворадикального спрямування теж не могли обійти її своєю увагою: обертання до основ як шляху до створення "нового суспільства", так і радикального "розриву зі старим світом" автоматично передбачало сприйняття ідеології та мови протесту, звільнення, творчих пошуків, пориву до свободи. Отже, плідною є наукова традиція, що пов'язана з розвитком ідей Т.Адорно, Д.Лукача, Г.Маркузе, Ж.-П.Сартра, Е.Фромма та К.Ясперса. Підходи представників Франкфуртської школи отримали подальший розвиток також у наукових дослідженнях постмодерну (Ж.Бодрійар, З.Бауман, В.Вельш, Ф.Гуаттарі, Ж.Дельоз, Ж.Деррида, І.Джохадзе, П.Козловскі, Ж.-Ф.Ліотар, О.Мамалуй, М.Манн, М.Серр, Ч.Тіллі та інші). Спеціальний інтерес викликає розгляд натхнення ідеологами подій 1968 року (див., наприклад, трактування "спонтанних дій" або концепції різноманітних форм і сфер проявів самодіяльності та творчості в соціальному житті) та концепцій єврокомунізму.

В радянській традиції отримали подальшого розвитку й аналіз змісту питання, й дослідження під відповідним кутом зору текстів К.Маркса (а також взагалі – "трьох джерел наукового комунізму"). Хоча, безумовно, саме через близькість теми відчуження від сакраментальних положень марксизму та динаміки його розвитку дослідження були особливо чутливими для соціалістичної ідеології та практики. Статус офіційної догми для загального розповсюдження зрівняв концепцію марксизму, забезпечуючи поширення спрощеного, а то й просто вульгарного характеру. Між тим продовжувалося й критичне осмислення теорії Маркса – насамперед, у середовищі "академічного марксизму", де часто автори, що блискуче знали першоджерела, схилиючись перед науковим авторитетом класиків, проте були вкрай далекими від начотництва та низькопоклонства й виступали проти канонізації осіб і підходів, їх неісторичних оцінок. Відповідно провадилося активне вивчення сучасності при збагаченні критичного дослідження робіт марксистів найбільш цінними ідеями та концепціями західної філософської, економічної та соціологічної думки, а також традиціями відомого російського ідеалізму початку ХХ століття. Зняття шор колишніх ідеологічних догматів дозволило ширше розглянути природу відчуження як моделі соціального відтворення людської сутності в інформаційному просторі постсучасності. Таким чином, на сьогодні є хрестоматійні праці з інтерпретацій Марксових поглядів на проблему співвідношення відчуження та свободи (й відповідальності) засвоєння світу в дослідженнях А.Агга, В.Адоратського, В.Асмуса, Г.Багатурії, І.Бичка, Л.Борисової, С.Вигодського, А.Гриценка, Ю.Давидова, С.Каверіна, І.Кального, М.Лапіна, В.Лебедева, О.Льовкіної, Л.Маньковського, І.Нарського, Л.Науменка, М.Нечкіної, Т.Ойзермана, З.Оруджева, О.Плахотного, К.Разлогова, Д.Розенберга, М.Розенталя, В.Сагатовського, З.Сергєєвої, Ю.Соґомонова, В.Стьопіна,

В.Теріна, В.Чиркова, О.Юдкіна, дослідження співвідношення ідеального та реального (матеріального) у М.Відінеєва, М.Желнова, Е.Ільєнкова, В.Кізіми, М.Лівшиця; література, що відображає наукові пошуки різних шляхів подолання відчуження на тлі соціальних трансформацій 80–90-х років ХХ – початку ХХІ ст. (О.Бузгалін, В.Вазюлін, І.Вітан'ї, О.Гусейнов, К.Кантор, О.Ківа, А.Колганов, Я.Кузьмінов, В.Межуєв, Е.Набіулліна, С.Платонов, В.Радаєв, К.Ріхтаржик, Т.Субботіна, В.Толстих, О.Ципко та ін.). Вивчення відчуженого стану та відповідних особливостей соціалізації особистості може спиратися на праці С.Батеніна, Л.Виготського, О.Леонтьєва, А.Лурії, А.Маслоу, Т.Парсонса, Ж.Піаже, А.Петровського, С.Рубінштейна тощо. На практиці подолання відчуженого стану людини, який має соціальні та індивідуальні аспекти, шукається як з боку трансформації трудового процесу (елементи праці та її організації), так і з боку зміни самопочуття. Крім класичних напрямів, тут свої напрацювання пропонують онтопсихологія, ейдетика, психотерапія тощо.

Водночас прикладний аспект проблеми пов'язаний не тільки з дослідженням явищ та тенденцій, які впливають на Україну та кожну людину в ній, а й з наявним пересіканням у суспільному житті форм політичного, економічного, соціального відчуження, що часто визначають можливості та шляхи розвитку виробничих сил. Так само психологічний стан відчуженості та відстороненості загальної маси населення від влади й забезпечив можливість активної частини суспільства провести у власних інтересах кардинальні трансформації новітньої історії – від розпаду СРСР до технологій різноманітних "кольорових подій". Безумовно, було б величезним перебільшенням пов'язувати всі драматичні події на території СРСР винятково з недостатністю дослідження проблеми відчуження, але багатьох втрат можна було б уникнути, якщо б і лідери, і фахівці знали суспільство та варіанти й перспективні шляхи розвитку. Але ж розбалансованість маятника історії як раз і веде до "дурної нескінченності" приневолення й заколотів, причому відсутність перспектив, мотивації та самореалізації об'єктивно створює умови протестних дій. Водночас є можливість у гонитві за тимчасовими подіями сьогодення назавжди втратити шанс правильно відреагувати на постіндустріальні процеси. Проте відповідно до зміцнення тенденцій до глобалізації зростає й роль регулювання питань конкуренції національних проектів розвитку на міжнародному рівні.

Внутрішні процеси в кожній країні, її здатність відповідати на виклики постсучасності та використовувати нові можливості, без сумніву, специфічні. Але в умовах глобального домінування законів інформаційного світу окремим країнам доводиться коритися процесам поза залежністю від суб'єктивного бажання та розуміння ситуації. Отже, *мета статті* – вивчення трудової сфери відчуження у контексті економічної соціалізації особистості в умовах теперішньої України.

Як відомо, "в широкому розумінні економічну соціалізацію особистості можна розглядати як процес входження ... людини в економічну сферу суспільства, як формування у неї економічного мислення, як процес інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки. Економічна соціалізація – це процес формування і розвитку певного соціального типу особистості відповідно до потреб і вимог соціально-економічної сфери суспільства" (Москаленко, 2008). "Несоціалізованих економічно людей не буває, але викривлень у цьому процесі чимало. Вони заважають не тільки життєдіяльності окремої особистості, а й суттєво впливають на стан економічної системи суспільства. Економічна соціалізація особистості – конкретно-культурне й історичне явище. На кожному етапі історії суспільство по своєму вирішує питання, пов'язані з економічною соціалізацією" (Моска-

ленко, 2008). Відповідно власне соціальній зв'язок – найбільшою мірою це стосується саме економічних зв'язків – можна охарактеризувати як суспільно спрямовану форму діяльності людини, за допомогою якої вона співвідноситься з діяльністю інших людей. За своєю природою він указує лише на спрямованість дії та виступає як односторонньо направлена дія, зі змістом та характером якої пов'язано існування комплексу відносин відчуження, що зазнає сьогодні кардинальних змін. Чисельні паралелі економічного та релігійного відчуження (класичне розкриття формування концепції бога за матрицею відчуження було здійснено Л.Фейєрбахом) пов'язані з відображенням ними в абстрактних формах, сублімованих у трансцендентний світ відчуженої дійсності та абстрактної праці.

Причому в певних умовах відчуження стає шляхом соціалізації людини, котрий домінує в суспільстві. Адже "праця є категорією, що означає такий вид діяльності людей, за яким вони пов'язані між собою відчуженими, тобто виробничими відносинами" (Маркс, 1955). З точки зору класичної теорії відчуження людина, у діяльності та свідомості якої жорстко відокремлені виробництво та споживання і яка сама повністю розподіляється на виробника та споживача, – відчужена людина. Етапами становлення діяльності і є інстинктивний (що засвоює), відчужено-фетишизований, творчий. Відчужені трудові відносини – суспільно поділені, абстрактні, виробничі, що забезпечують у формі відчуження об'єднання та кооперацію людей. Під час цього: 1) праця належить іншому, 2) праця виснажує, закріпачує (Erikson, 1986; Александрова, 1996). Відповідно у відчужених трудових відносинах людина належить не сама собі, а зовнішньому середовищу, яке стає ворожим і загрожуючим. Вкрай суттєвими для розкриття змісту відчуження та місця відчуження праці для соціалізації особистості, на нашу думку, є методологічний підхід, в теоретичних розробках на базі якого фіксується специфічна природа суб'єктних відносин; зокрема, підкреслюється, що суб'єктне відношення може бути повністю об'єктивним, матеріальним, тобто масовим і незалежним від того, яким чином воно проходить через свідомість людей. Але воно відрізняється від "чисто" об'єктивного відношення тим, що не може реалізовуватися інакше, як пройшовши через свідомість суб'єкта тим або іншим чином (Кузьминов, 1989). Відчужена праця – діяльнісна сутність людини в деструктивних умовах, пов'язана з певною представленістю, репрезентацією суспільних відносин у речах, людях, формах діяльності. Причому характер цей репрезентації потенційно може передбачати фетишизацію соціальності та її перетворення ірраціонально-перетвореними явищами.

Як відомо, відчуження як соціально-економічне явище та особливий варіант розвитку базується у своєму класичному прояві на трудових відносинах та поєднує у своїй структурі аксіологічно нейтральне положення, пов'язане з закономірним процесом підвищення індивідуальної відокремленості людей, з аксіологічно негативним руйнуванням особистості. Перший із цих моментів (так зване позитивне відчуження, байдуже відчуження, опредмечування) – це необхідність саморозгортання сутнісних сил людини, їх реалізації як джерела додаткової соціальної сили праці, змісту суспільного багатства. Другий момент (відчуження у вузькому значенні) – це засвоєння суспільством лише частини людського потенціалу, яка вибирається випадково. Отже, відчуження стає специфічним соціокультурним середовищем розвитку людини, не тільки перетворюючи характер соціальності відносин, а й надаючи можливості для соціальної та індивідуальної творчості. Водночас для розкриття змісту відчуження підвищується роль аксіологічного підходу; причому високий ступінь ціннісно-орієнтованої єдності створюється не в результаті лише комунікативної практики групи, а, насамперед, є наслідком активної спільної групової діяльності, що має суспільно корисний характер (Ручка,

1976; Бакиров, 1988; Борисова, 2001; Семенченко, 2010; Балакірева, 2007). Адже, насамперед, саме в трудових відносинах кожна індивідуальність створює різні форми рефлексії та налаштовується на певну структуру буття, особистість набуває цілісного вигляду саме як соціальна. З одного боку, відчуження (на відміну від свободної творчості) розділяє людину й соціальні процеси, створюючи різноманітні можливості маніпуляцій. Відтак на базі відчуження здійснюється розвиток почуття відчуженості людини. Додатковим джерелом стану відчуженості стає персональна та соціальна незрозумілість світу, тенденцій його трансформування, а тому – його сприйняття як заздалегідь ворожого. Відповідно політична міфотворчість як феномен культурного життя часто здійснює визначальний вплив на стан суспільної, колективної та індивідуальної свідомості. З іншого боку, розвиток політичної культури (навіть механізмами відчуження), зміцнення духовного стрижня та підвищення рівня інформованості й суспільної думки – реальна надійна перепона використанню технологій маніпулювання людиною, прошарками суспільства, країною. Причому для успішного досягнення цілей нового соціального Проекту розвитку вкрай важливим є прогресивне вирішення суперечності між творчою та споживчою ієрархіями цінностей у громадській думці суспільства.

До того ж змінюється ієрархія та роль складових процесу відчуження. Відбувається історичний процес "попереднього зняття відчуження, тобто привласнення, освоєння всіх цих продуктивних сил". Концепт "позитивного гуманізму" – втілення ідеалу вільного розвитку на основі руху від привласнення та розгортання продуктивних сил до привласнення та розгортання виробничих відносин, розвитку творчості від випадкової (індивідуальної, суб'єктивної) до загальної (соціальної) (Платонов, 1991). Е.Фромм підкреслює трансформацію значень активності й пасивності з точки зору виробництва й самого робітника: "Відчужена активність у смислі простої зайнятості фактично є "пасивністю" в смислі продуктивності, тоді як пасивність, що розуміється як незайнятість, цілком може бути й невідчуженою активністю" (1986; 1990; 1993).

Структура чотирьох основних класичних форм відчуження може розглядатися під кутом зору й фактичної даності сьогодення, й елементу історичного процесу – як відповідна антиноміям, що плідно досліджувалися ще І.Кантом-А.Смітом. Втім час трансформує компоненти відчуження в трудовій соціалізації особистості: нині суспільство, відповідно, переструктурується скоріше на підставі нових солідарностей, які виникають із тенденцій творчої самодіяльності, ніж колишніх ідеологічних, професійних, класових груп, – що радикально змінює межі та можливості його вивчення та ефективного соціального управління. В цьому контексті, на нашу думку, доцільно відмітити принципову можливість і реальність таких чинників (і відповідно типів) відчуження, які викликаються, *по-перше*, певною перехідністю від "передісторії" до "власне історії" суспільства, *по-друге*, наявністю рудиментів минулого та, *по-третє*, консервації на базі перших двох типів конкретного механізму управління, який й сам має тенденцію перетворюватися на шлях формування та закріплення у соціальному житті всього комплексу відносин відчуження. Відповідно, практичне та теоретичне опрацювання етапів зняття повинно враховувати, що панування застарілої системи управління може формалізувати соціальне партнерство та забезпечити домінування генетично вторинним формам відчуження в галузі політики й культури (в широкому сенсі), посилюючи моменти відчуження праці та впливаючи на реалізацію принципу відплатності на індивідуальному, колективному та соціальному рівнях. Консюмеризм "суспільства споживання", подавляючи творчі задатки на індивідуальному та соціальному рівнях, також допомагає формуванню комплексу відносин відчуження як системних та всеосяжних: індивід відчужується від соціальних сенсів і значень своєї діяльності. При цьому

"waste economy (господарювання з розрахунку на споживання та витрату) вимагає, щоб усі речі всередині консюмеристського світу з'являлися та зникали в темпі, що постійно прискорюється, і в зростаючому обсязі. Ірраціональна надмірність виробництва так само властива розвиненому капіталістичному господарюванню, як цілком розумна та природна нестача – господарюванню не-(до-)капіталістичному" (Джохадзе, 2006).

Відтак, на наш погляд, не зовсім точно стверджувати, начебто якщо в індустріальній економіці пріоритет був у машин, і при цьому виникла проблема відчуження людини від результатів її праці, то в інформаційній економіці високоінтелектуальна розумова праця повернула людину на лідерські позиції щодо засобів праці й зняла тим самим проблему відчуження (Апалтова, 2005). На нашу думку, *по-перше*, проблема відчуження людини виникла суттєво раніше індустріальної економіки й пріоритету машин у виробництві, *по-друге*, в інформаційній економіці відчуження не знімається, а лише переструктурується (трансформуються головне і другорядне, народжуються нові різновиди тощо). Причому скасування певних соціально-економічних та техніко-технологічних умов відчуження – ще не знищення всього комплексу відповідних відносин, у тому числі – серед трудових чинників (Режабек, 1977; Чангли, 1973; Борисов, 1976). Навпаки, в інформаційну еру саме інформаційне відчуження стає важливою умовою збереження комплексу відносин відчуження. Саме в ході діяльності, зокрема – засвоєння інформаційного простору, особистість створює різні форми рефлексії та налаштовується на певну структуру буття, коли розповсюдження інформації (насамперед, через інтернет) стає значним чинником вирівнювання, але диференціює доступ. Отже, інформаційна складова відчуження суттєво "збагачує" шляхи розвитку соціальності. Відповідно, сьогодні саме інформаційна сфера, розповсюдження потрібних систем смислів та цінностей стає важливою складовою технологій різнокольорового "оксамиту", трансформації соціальних рухів: у відчуження, у несвободи багато масок; сама реакція інколи може виявитися формою свободоловства в період відторгнення свободи й торжества реставрації. Самодіяльна творчість здатна знімати загальність відчуженої праці та приватної власності (а також специфічної форми "загальної приватної власності"); зберігає позитив (ефективність у широкому сенсі), знищує негатив (руйнівна іпостась), здійснює перехід на більш високий, якісно новий рівень, де активність суб'єкта діяльності виступає сутністю, активна діяльність – існуванням, а творчість як свобідна самодіяльність – явищем. Але зміна основи веде до того, що в людському суспільстві інформаційної ери вже творча активність може належати до свобідної самодіяльності як до сутності. Причому на протилежність відчуженої праці й самодіяльної творчості впливає неможливість одностороннього розвитку соціалізації особистості (що було б імовірним при абсолютному домінуванні одного з начал). Відтак, коментує К.Маркса І.Джохадзе, завданням є забезпечення "можливості екзистенціальної активності людини, її невідчуженої осмисленої життєдіяльності, – та відміна зовнішньої (примусової) праці є обов'язковою умовою цього" (Джохадзе, 2006; Маркс, 1955–1981; Бауман, 2006; Эллюль, 1986; Козловски, 1997). Для цього, зокрема, необхідно рухатися не тільки від соціально-ієрархічної організації трудових відносин до економічної, а й до соціокультурної, вдосконалювати не тільки технічне устаткування виробництва, але й усі елементи трудових відносин і культуру праці.

Аналіз сутності та навіть позитивні зміни: 1) здійснюються саме в глобальному масштабі, а не обов'язково стають непохитним повсюдним фактом, 2) є тенденцією, а не автоматичною трансформацією, 3) розтягнуті в часі та мають внутрішні суперечності. Крім того, зовсім не всі види відчуження в традиційному, індустріальному та постіндустріальному суспільстві

можуть бути ліквідовані без ризику посилення подальшої ірраціоналізації соціального життя суспільства. Зараз модифікація відчуження викликана, по-перше, тим, що розвиток виробництва дозволив у класичному середовищі, котре пов'язувалося з капіталістичним проектом, подолати деякі найбільш гострі проявлення відчуженості, скласти умови для розгортання людських сутнісних і функціональних якостей, і, по-друге, тим, що історія країн, які сповідували комуністичну ідеологію, привела не до успіху модерністського проекту звільнення праці, а до відтворення відчуження. Однак дослідження наявних форм відчуження у сьогоденні та історії їх виникнення передбачає визнання, що: 1) ретельний аналіз змісту та форм відчуження було проведено головним чином у його "класичному" середовищі, котре пов'язувалося з капіталістичним проектом; 2) мала місце трансформація або повне подолання деяких варіантів відчуження, часто – добре вивчених раніше; 3) проходило активне народження та розповсюдження нових, недостатньо проаналізованих, форм несвободи, зокрема – пов'язаних з особливостями постсучасної діяльності.

Причому якщо в XIX–XX століття кошик соціально-економічних прав людини зростав, то XXI століття починається глобальним ускладненням трудових відносин (наприклад, підвищення віку отримання пенсії, скороченням бюджетних програм та трудових місць у державному секторі тощо) навіть у країнах-світових лідерах. Ще більше ця проблема стосується регіонів поза привілеями. Тим важливіше виконання завдання збереження важливих результатів пошуків у соціально-трудої сфері під час інтегрування вітчизняної традиції та закордонного передового досвіду. Наприклад, теперішня редакція Європейської соціальної хартії як специфічного доповнення до Конвенції про захист прав людини націлена на якісне забезпечення захисту 19 базових соціальних прав людини (на працю, на безпечні та здорові умови праці, на справедливу винагороду, на рівну оплату праці чоловіків та жінок, на об'єднання в організації та укладання колективних договорів (на страйк включно), на соціальне забезпечення, на соціальну й медичну допомогу та на отримання послуг із боку соціальних служб, на захист сім'ї, трудящих-мігрантів і їхніх родин, на соціальний захист осіб літнього віку, на захист від бідності й соціального відчуження, на житло тощо). Причому п. 1 ст. 4 Хартії, безперечно, потребує "визнати право трудящих на винагороду, котра гарантує їм і їхнім сім'ям достатній рівень життя". Отже, розповсюдження норм Європейської соціальної хартії є необхідною складовою частиною руху не тільки покращення соціального простору країни, а й передових підходів до організації суспільства та економіки (Приходько, 2009).

На ситуацію в трудовій сфері України, крім глобальних, природно, впливають національні та макрорегіональні трансформації. При їхній оцінці загальноприйнятною в зарубіжних транзитологічних дослідженнях є теза про існуючі наслідки двох альтернативних стратегій "перехідного" ринку праці. Перша з них була характерна переважно для європейських країн колишнього соціалістичного табору (країни Центральної та Східної Європи), друга – для країн СНД (Приходько, 2009). Зміна трудових відносин у європейських країнах колишнього соціалістичного табору відтворювала риси ринку праці, відомого з досвіду провідних країн Західної Європи (Бельгії, Німеччині, Франції, Швеції тощо): із захистом зайнятості, складними механізмами колективних договорів, серйозною сегментацією робочої сили, стійким довготривалим безробіттям. При цьому в країнах з перехідними економіками були відсутні значні фінансові ресурси для копіювання в належному обсязі інституційного каркаса ринку праці, але спостерігалися явища, безпосередньо пов'язані з особливостями пострадянського транзиту (необхідність переливання робочої сили в приватний сектор економіки, різке падіння загального попиту на робочу силу та ін.).

Колишні республіки СРСР також намагалися створити звичне для ринкових умов середовище та стандартний набір інститутів: здійснювалися легалізація страйкової активності, фіксація мінімуму заробітної плати, введення системи страхування з безробіття, визначення податків на фонд оплати праці тощо. Водночас за всієї глибини трансформаційної кризи обсяги падіння зайнятості не були настільки суттєвими та різкими, як передбачалося експертами, – особливо на тлі наростання нерівності в розподілі доходів. Істотним чинником зміни якості робочої сили стала також її міграція. В цілому в цьому середовищі спостерігався потяг до занадто жорсткої та громіздкої системи нормативного регулювання за неефективних механізмів контролю за її дією. Надмірна зарегульованість і практика ухилень від виконання норм закону – дві сторони одного цілого для моделі ринку. Таким чином, модель перетворення ринку праці на теренах колишнього СРСР, як правило, була набагато більш інерційною, формально більш уніфікованою, з наявністю різноманітних прав і потенційних можливостей профспілкового руху; вона передбачала перекладення безлічі декларативних гарантій різноманітним категоріям працівників та роботодавців. У результаті експерти іноді доходять висновку, що рухливість пострадянського ринку часто досягалася зовсім не завдяки гнучкості трудового законодавства, а всупереч йому, зокрема – за рахунок слабкості контролю за застосуванням норм. Тобто об'єктивно суттю теперішнього етапу розвитку суспільства є реалізація адекватної часу стратегії та наповнення реальним соціально-економічним змістом напрацьованих демократичних (у сучасному розумінні) процедур, а характер соціального середовища й перспективи стратегічної конкуренції є фактором та показником всієї регулятивної політики держави, підготовки та проведення інституційних і структурних змін у країні.

Наступність їх відтворення пронизує такі ключові елементи соціальної структури, як групи і соціальні інститути, поєднуючи в собі як універсальні, кроскультурні риси, так і явища, властиві конкретним культурно-цивілізаційним світам. Жодна система цінностей тепер не може розглядатися як єдино оптимальна та можлива для всього людства. При цьому нові горизонти прогресу відкриваються саме тим державам, де суспільний устрій виявляється здатним в максимальному ступені забезпечити реалізацію (в тому числі – у сфері праці) творчого потенціалу громадян на базі звичних їм традицій, відкрити простір соціальної енергії.

Вказані тенденції різнорівневих трансформацій характеризують процеси змін та сучасний стан об'єктивних умов модернізації трудових відносин, зокрема шляхом розроблення та впровадження нового українського Трудового кодексу, який має замінити діючий Кодекс законів про працю України, ухвалений в 1971 р. Як відомо, проект Трудового кодексу України, внесеного на розгляд Верховної Ради, входить до числа принципівих (разом з житловим, податковим та іншими) для проведення успішної модернізації країни, зокрема організації системи трудових відносин у ній. При цьому окремі політичні сили та громадські організації можуть бути зацікавлені в політизуванні його обговорення – на шкоду змістовному опрацюванню окремих статей. Проте йдеться саме про реформування з метою осучаснення та комплексного підйому ефективності, а не про додатковий тиск.

Очевидний продуктивний потенціал цього законопроекту пов'язаний, зокрема, з ретельною та конкретною характеристикою процедур, а також з закріпленням прав органів місцевого самоврядування (які, наприклад, за погодженням із територіальними органами соціального діалогу можуть встановлювати квоти робочих місць на працевлаштування осіб, що потребують соціального захисту та нормативи робочих місць для інвалідів); роллю на ринку праці не тільки державних служб зайнятості, а й суб'єктів підприємницької діяльності, що мають право надавати послуги з посередництва

у працевлаштуванні; урахуванням можливостей гнучкішого регулювання графіка, тривалості, умов зайнятості, мотивування якісної роботи, нормативно-юридичного нормування відносин працівника та працедавця, в умовах, що є нині на Україні; більш повною та ретельною регламентацією існуючих відносин та шляхів їхнього покращення (аж до визначення умов та процедур страйку) тощо. Основні переваги для працівників стосуються збільшення доплати за роботу в нічний час, уведення прямої заборони на дискримінацію за будь-якою ознакою, встановлення доплати в потрібному розмірі за години понад норму, що були відпрацьовані більше 120 понаднормових годин протягом календарного року, встановлення обов'язку роботодавця у разі затримки виплати зарплати та інших гарантійних виплат сплатити працівникові пеню в розмірі подвійної облікової ставки НБУ за кожний день затримки, надання права працівнику заключати трудовий договір з новим роботодавцем до закінчення існуючих трудових відносин, прямою заборону здійснення впливу на працівника з метою припинення трудових відносин тощо. Фіксується право працівників на страйк, зростає термін позовної давності для звернення в судові органи з метою вирішення індивідуального трудового спору, регламентується обов'язок роботодавця з виплати працівникові трьох середньомісячних заробітних плат у випадку звільнення у зв'язку з порушенням ним трудового законодавства, збільшується термін відпустки без збереження заробітної плати з 15 днів до 3 місяців на рік тощо. Також необхідно враховувати, що дії нового кодексу здійснитимуться спільно з Законом України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", який уже є чинним. Крім того, на сферу трудових відносин суттєво впливає оновлення законодавства про зайнятість.

Втім істотне значення можуть отримати як аспекти, пов'язані з його впровадженням і функціонуванням, так і положення, що регламентують забезпечення прав сторін (наприклад, у зв'язку з розмежуванням трудових і цивільно-правових сторін відносин між працедавцем і працівником). На сьогодні, на нашу думку, зберігаються підстави для неоднозначного трактування залежно від реалій та напрацьованих відносин між роботодавцем та працівниками низки термінів і положень проекту Трудового кодексу. Це може у певних випадках надмірно підвищувати роль суду у вирішенні конфліктів (наприклад, для визначення нанесеного збитку).

Таким чином, на сьогодні створення ефективної мотивації розвитку суспільства без трансформацій в базовій сфері життєдіяльності – трудової – неможливо. В суспільстві, яке побудоване на фундаменті праці, усі форми соціально-відплатних відносин пронизані трудовими. Відтак процес праці, характер трудових відносин (в тому числі соціальної та індивідуальної творчості) визначає роль відчуження в економічній соціалізації особистості. Відчужена праця – діяльнісна сутність людини в деструктивних умовах, пов'язана з певною представленістю, репрезентацією суспільних відносин у речах, людях, формах діяльності. Причому характер цієї репрезентації потенційно може передбачати фетишизацію соціальності та її перетворення ірраціонально-перетвореними явищами та структурами. Класичні форми відчуження базувалися на відчуженні праці та реалізовувалися на різноманітних рівнях соціальних відносин. Відтак саме вивчення інституційних і ціннісних засад організації різних типів господарських укладів у суспільстві, альтернативних підходів до оцінки систем організації та стимулювання дозволяє долати жорсткий виробничий детермінізм, відмовлятися від аналізу та оцінки господарських ситуацій та процесів винятково з позицій безвідкладної користі, переходити до більш ефективних моделей розвитку праці та громадянського суспільства з урахуванням відокремлення моментів кроскультурних від пов'язаних з ціннісно-смысловими комплексами конкретних культурно-цивілізаційних світів, морально-психо-

логічними та релігійно-етичними традиціями, плюральними моделями персонального та групового вибору.

Отже, забезпечення системного та довготермінового характеру модернізації трудових відносин як системоутворюючого напрямку соціалізації передбачає зміни на рівні Трудового кодексу. Подальше вдосконалення системи трудових відносин потребує широкої та ефективно роз'яснювальної кампанії (включно з подальшим удосконаленням використання механізму всенародного обговорення), зокрема – для деполітизування як факту переходу до розгляду Трудового кодексу, так і змісту його окремих положень. Роль Трудового кодексу в істотній мірі залежатиме як від точності, так і від обов'язковості норм законодавчого регулювання, що залежить і від ефективності механізмів контролю за їхнім виконанням. Причому засоби масової інформації можуть сприяти формуванню у суспільстві негативного ставлення до застосування неправових трудових практик. Доопрацювання Трудового кодексу, на наш погляд, має стосуватися, насамперед, точнішого трактування багатьох нових термінів і положень, що можуть тлумачитись по-різному, залежно від реалій сьогодення та напружених відносин між роботодавцем та працівниками. Стимулами реалізації завдань з підвищення ефективності соціального управління трудовими відносинами, на нашу думку, доцільно розглядати, зокрема: створення та фінансування на державно-приватних засадах єдиної інформаційної мережі з питань організації соціального партнерства та розвитку трудових відносин усередині країни, розповсюдження інформації щодо позитивних прикладів, шляхів і прийомів розгортання соціального партнерства в країні та за кордоном, стимулювання підприємств, що успішно впроваджують прогресивні моделі партнерських відносин, та їх адміністрації, стимулювання підприємств, що реалізують програми із соціально-психологічного розвитку клімату підприємства та підприємництва.

Перспективи подальших наукових досліджень з цього напрямку, на наш погляд, пов'язані, насамперед, з характеристикою особливостей подолання соціально-економічних умов відчуженого стану у сфері наукоємної діяльності як ядра економіки знань, що нині формується в глобальних масштабах.

Література

- Александрова А.В.* (1996) Отчуждение как форма развития культуры / А.В. Александрова. К. : Самбатас. 194 с.
- Апатова Н.* (2005) Методологические основы исследования информационной экономики / Н. Апатова // Экономика Украины. № 7. С. 60.
- Бакиров В.С.* (1988) Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В.С. Бакиров. Х. : Вища школа. 147 с.
- Балакірева О.* (2007) Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. Балакірева // Український соціум. № 2 (19). С. 7–19.
- Бауман З.* (2006) Свобода / З. Бауман. М. : Академический Проект. С. 99.
- Борисов В.В.* (1976). Труд и трудовые отношения. Ярославль: Верхне-Волжское кн. изд-во. 213 с.
- Борисова Ю.В.* (2001) Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: соціологічний аналіз / Ю.В. Борисова : автореф. дис. канд. соціол. наук. Харків. 31 с.
- Геєць В.М.* (2010, б) Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / В.М. Геєць // Економіка України. № 3. С. 4–20.
- Геєць В.М.* (2010, а) Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь / [за заг. ред. В.М. Гейця та ін.]. К. : НВЦ НБУВ. 232 с.
- Гриценко А.А.* (2011) Методологічні основи модернізації України / А.А. Гриценко // Економіка України. № 2. С. 5.

- Джохадзе И.Д. (2006) Демократия после Модерна / И.Д. Джохадзе. М. : Практис. С. 12.
- Капелюшников Р. (2003) Российская модель рынка труда: что впереди? / Р. Капелюшников // Вопросы экономики. № 4. С. 83–100.
- Козловски П. (1997) Культура постмодерна / П. Козловски. М. : Логос. С. 150–152.
- Кузьминов Я.И. (1989) Отчуждение труда: история и современность / [Я.И. Кузьминов, Э.С. Набиуллина, В.В. Радаев, Т.П. Субботина]. М.: Экономика. С. 12–22.
- Маркс К. (1955–1981) Экономическо-философские рукописи 1844 года / К.Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 42. С. 140.
- Москаленко В.В. (2008) Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект. К. : Український центр політичного менеджменту. С. 7.
- Платонов С. (1991) После коммунизма: Книга, не предназначенная для печати. 2-е изд.; Второе пришествие: Беседы / С. Платонов. М. : Молодая гвардия. С. 23.
- Приходько О. (2009) Європейська соціальна хартія: український твір на вільну тему / О.Приходько // Дзеркало тижня. № 1 (729). 17–23 січня.
- Режабек Е.Я. (1977) Проблема человека в "Экономических рукописях 1857–1859 годов" К. Маркса. Р-н/Д : Изд-во Ростовского ун-та. 172 с.
- Ручка А.А. (1976) Ценностный подход в системе социологического знания / А.А.Ручка. К. : Наукова думка. 156 с.
- Семенченко Ф.Г. (2010) "Цінність" як предмет соціально-гуманітарної науки: теоретико-концептуальний підхід до аналізу проблеми цінностей / Ф.Г.Семенченко // Вісник Київського національного ун-ту. Серія "Філософія. Політологія". Вип. 100. С. 57–61.
- Фромм Э. (1986) Иметь или быть? / Э. Фромм. М. : Прогресс. С. 117–118.
- Фромм Э. (1990) Бегство от свободы / Э. Фромм. М. : Прогресс. 272 с.
- Фромм Э. (1993) Психоанализ и этика / Э. Фромм. М. : Республика. С. 77.
- Чангли И.И. (1973) Труд. Социологические аспекты теории и методологии исследования / И.И. Чангли. М. : Наука. 587 с.
- Чухно А. (2004) Актуальные проблемы стратегии экономического и социального развития на современном этапе / А. Чухно // Экономика Украины. № 4. С.15–23.
- Чухно А. (2005) Новая экономическая политика (теоретико-методологические начала). Ч. 1 / А. Чухно // Экономика Украины. № 6. С. 4–10.
- Эллюль Ж. (1986) Другая революция // Новая технократическая волна на Западе / Ж. Эллюль. М. : Прогресс, 1986. С. 149.
- Erikson K. (1986) On work and alienation / K. Erikson // American Sociological Review. № 51. P. 1–8.

THE PLACE OF LABOR RELATIONS IN THE REPRODUCTION OF ALIENATION AS A FORM OF ECONOMIC SOCIALIZATION OF THE PERSONALITY

Victor Shedyakov

Author affiliation: Doctor of Sciences (Sociology), PhD in Economics, Assistant Professor, Principal Researcher, National Institute of Strategic Research. Email: shedyakov@mail.ru

The article considers the researches by Ukrainian and foreign scientists on the complex of issues related to human's freedom and/or non-freedom. The author generalizes the main standpoints of Ukrainian researchers on the process of formation and development of the system of alienation. The article analyzes the main guidelines and methods of the activities on the modernization of economy and society with the presence of alienation as a form of economic socialization of human's personality. He argues that the creation of efficient motivation for society's development is only possible with appropriate transformations in the area of labor, which is main sphere of human activities.

Keywords: alienation, social and individual creative work.

JEL: A 13.